

## Analysis of Applications, functions, and Indicators of Symbol in Contemporary Resistance Poetry

Naimeh Aghanouri<sup>1</sup>, Fatemeh Aghanouri<sup>2</sup>

Type of article: original research


Received: 02 January 2024, Accepted: 03 July 2024

### Abstract

Resistance literature, a form of politically engaged writing, encompasses works depicting awakening, justice, uprisings, and resistance against coercion and oppression.

Contemporary Resistance poetry, i.e., the poems of resistance in the period leading up to the Islamic Revolution to the present time, includes anti-oppression and awakening poems around the revolution (since the second Pahlavi era) and in successive periods has used various and varied methods to achieve its goals in the path of resistance and stability. One of the main methods of Resistance poetry toward building up an anti-oppression and awakening atmosphere is symbolism. Symbolism allows poets to express their thoughts more succinctly yet profoundly. The symbol, according to its various characteristics and functions, can effectively enhance the formal and content level of poetry. In this regard, it is used in various ways in contemporary resistance poetry. This research aims to investigate the symbols used in contemporary resistance poetry to identify the poets' goals of symbolism, to answer the question of the main applications, and, in the next step, what are the most important functions and indicators of symbolism in resistance poems?

**Keywords:** Characteristic, Poetry of resistance, Application, Function, Symbol

1. PhD in Persian language and literature, AlZahra University, Tehran, Iran (Corresponding Author) (Corresponding Author). Email: naima1750@yahoo.com  0009-0002-9873-6712

2. PhD student in Persian language and literature, Isfahan University, Isfahan, Iran. Email: f.aghanouri@ltr.ui.ac.ir

## واکاوی کاربردها، کارکردها و شاخصه‌های نماد در شعر پایداری معاصر

نعمه آقانوری<sup>۱</sup>، فاطمه آقانوری<sup>۲</sup>

دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۲، پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۱۳

### چکیده

شعر پایداری معاصر که اشعار ظلم‌ستیزانه و بیدارگر حوالی دوران انقلاب (از زمان پهلوی دوم) تاکنون را شامل می‌شود، در دوره‌های متوالی از شیوه‌های گوناگون و متنوع برای رسیدن به اهداف خود در مسیر پایداری و مقاومت بهره گرفته است. از اصلی‌ترین شیوه‌های شعر پایداری در جهت ظلم‌ستیزی و بیدارگری، نمادگرایی است. نماد با توجه به شاخصه‌ها و کارکردهای متنوع خود توانایی این را دارد که در بالابردن سطح صوری و محتوایی شعر مؤثر باشد و از این حیث به راه‌های مختلف در شعر پایداری معاصر کاربرد داشته باشد. این پژوهش روش توصیفی-تحلیلی، با بررسی و تحلیل و دسته‌بندی اشعار پایداری پس از انقلاب و سپس بررسی نمادهای بکار رفته در این اشعار، در جهت شناسایی اهداف شاعران از نمادگرایی، تلاش کرده است به این سؤال پاسخ دهد که اصلی‌ترین کاربردها و در مرحله بعد، مهم‌ترین کارکردها و شاخصه‌های نماد در اشعار پایداری معاصر کدامند؟ از مهم‌ترین نتایج این تحلیل و بررسی، استفاده شاعران از نماد به دو صورت اتباعی و خلاقانه است.

**کلیدواژه‌ها:** شاخصه، شعر مقاومت، کاربرد، کارکرد، نماد

۱. دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: n.aghanouri@alzahra.ac.ir

 0009-0002-9873-6712

۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

Email: f.aghanouri@ltr.ui.ac.ir

## ۱. مقدمه

در میان پژوهش‌های گوناگون در حوزه ادبیات پایداری، تعاریفی گوناگون از این حوزه ادبی ارائه شده است. در پژوهش حاضر، منظور از ادبیات پایداری ادبیاتی است ذیل ادبیات متعهد سیاسی که به بیدارگری و عدالت‌خواهی، یا تشریح و توصیف قیام و مقاومت در برابر زر و زور و تزویر می‌پردازد؛ مقاومتی که لازمه آن گذشت است، گذشت از بسیاری از چیزهایی که انسان در زندگی به دنبال به دست آوردن آنهاست؛ مانند آسایش و آرامش و رفاه و دارایی و مهم‌تر از همه آنها، گذشتن از جان؛ بنابراین حوزه ادبیات پایداری بسیار وسیع‌تر از حوزه ادبیات جنگ است و جنگ یکی از زیرشاخه‌های پایداری است؛ آن‌هم جنگی که جنبه تدافعی دارد و به دلیل مقاومت در برابر تجاوز و سلطه‌خواهی شکل گرفته است. به تعبیر دیگر، ادبیات پایداری، ادبیاتی اجتماعی سیاسی است که سعی در حفظ ارزش‌ها، دستاوردها یا عقاید، دفاع از آنها و پیشبرد اهداف به وسیله مؤلفه‌هایی خاص دارد. تعدادی از این مؤلفه‌ها عبارت‌اند از نمایش هویت قیام و پایداری و با تکیه بر ارزش‌ها، توصیف جنایات دشمن، تحقیر و تقبیح دشمن، بزرگداشت مبارزان یا مظلومان مسیر اهل بیت، دعوت مستقیم یا غیرمستقیم مخاطب به ایستادگی و صبر، نکوهش تقاعد، امیدبخشی. در مورد به ثمر رسیدن تلاش‌ها، «نماد» با توجه به دارا بودن جنبه‌ها و کارکردهای مختلف و متنوع در این حوزه از ادبیات جایگاه ویژه‌ای دارد، به‌نحوی که هم در دوران اختناق و هم در دوران پیروزی جریان انقلابی، شاهد نمادگرایی پدیدآورندگان آثار پایداری هستیم.

## ۲. سؤال اصلی و روش‌شناسی تحقیق

این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی، از طریق بررسی نمادهای به کار گرفته شده در اشعار پایداری معاصر و بررسی دلایل و نحوه‌های کاربرد آنها، در راستای شناسایی قسمتی از ظرفیت‌ها و کارکردهای نماد در این نوع ادبیات، درصدد است به این سؤال پاسخ دهد که:

نماد در شعر پایداری معاصر چه کاربردها، کارکردها و چه شاخصه‌هایی دارد؟ و به‌عبارت‌دیگر چه شاخصه‌ها و کارکردهایی سبب روی‌آوری شاعران پایداری به نماد در کاربردهای مختلف شده است؟

## ۳. پیشینه پژوهش

از میان پژوهش‌های حوزه ادبیات پایداری، پایان‌نامه «بررسی و تحلیل واقع‌گرایی و نمادگرایی در ادبیات منظوم دفاع مقدس» (جمشیدیان، ۱۳۷۸) و «بررسی نمادها در شعر کودک و نوجوان دفاع مقدس در دو دهه (۷۰-۶۰)» (نصرتی، ۱۳۸۰)، و مقاله «نمادگرایی در حوزه شعر سپید مقاومت» (بخشوده، ۱۳۸۴) و «نمادپردازی نور و ظلمت در شعر پایداری معاصر» (آقائوری و مدنی، ۱۳۹۳) به پژوهش پیش رو نزدیک‌تر هستند که هدف اصلی آنها معرفی نمادها و انواع آن بوده است، اما در پژوهش پیش رو، سعی بر شناسایی کارکردها و مشخصه‌های نماد در شعر پایداری معاصر است و از این حیث از سایر پژوهش‌ها متمایز است.

## ۴. کاربردها، کارکردها و شاخصه‌های نماد در شعر پایداری معاصر

در این قسمت از پژوهش، در چهار قسمت متوالی به شناسایی نماد، کاربردها، کارکردها و شاخصه‌های آن در شعر پایداری خواهیم پرداخت.

«کاربردها»، اصلی‌ترین شیوه‌های به‌کارگیری نماد در شعر پایداری هستند. «کارکردها» به قابلیت‌ها و ظرفیت‌های اصلی نماد اطلاق شده است که از مهم‌ترین دلایل توجه شاعران پایداری به نماد هستند. همچنین «شاخصه‌ها»، ویژگی‌هایی از نماد هستند که با توجه به کارکردهای معرفی و بررسی‌شده قابل توجه هستند و می‌توان آنها را شاخصه‌های کارکردی معرفی کرد. به نظر می‌رسد شناخت دلایل نمادگرایی در شعر پایداری معاصر، در گرو شناسایی سه حوزه کاربرد، کارکرد و شاخصه نماد است و از این حیث علی‌رغم ارتباط نسبی مباحث هر یک از بخش‌های سه‌گانه مذکور با بخش دیگر، در هر قسمت سعی در ارائه جامع و درعین‌حال موجز مهم‌ترین مباحث (از دید این پژوهش) گردیده است:

### ۱.۴. نماد و نمادپردازی

نماد از ریشه «نمودین» در معنای نشان دادن و ظاهر کردن، و معادل تقریبی رمز است که نماینده چیزی غیر از خود قرار می‌گیرد. گاه استعاره‌ای در بافت متن آن‌چنان تکرار می‌شود که تغییر ماهیت داده، نماد می‌شود و این تغییر ماهیت از آن

حداقل چهار دوره مهم تاریخی می‌باشد و این چهار دوره مهم در ادبیات پایداری معاصر عبارت‌اند از ۱. دوره تاریخی پیش از انقلاب (حدود دوران پهلوی دوم، سال‌های منتهی به انقلاب اسلامی)؛ ۲. دوران انقلاب و پیروزی آن (تا پیش از دفاع مقدس)؛ ۳. سال‌های حوالی دوران دفاع مقدس؛ ۴. سال‌های پس از دفاع مقدس.

در هریک از این دوره‌ها، اقتضائات بیانی متفاوتی در عینی‌سازی اهداف پایداری وجود داشته، به‌نحوی که پدید آورنده اثر پایداری در این مسیر به استفاده از فنون و شیوه‌های مختلف ادبی سوق یافته که یکی از این شیوه‌ها، نمادگرایی است. نماد دارای ابعاد و شاخصه‌های گوناگونی است و می‌تواند در جایگاهی کتمان‌گر و در جایگاه دیگر روشن‌گر باشد و مفاهیم عمیق‌تری را به مخاطب برساند؛ از این حیث با توجه به این کارکردهای متنوع، در ادبیات پایداری ایران، چه قبل از انقلاب و چه پس‌از آن شاهد رواج و گسترش نسبی نمادگرایی در بین شاعران پایداری هستیم.

#### ۴.۲.۱. انواع کاربرد نمادها در ادبیات پایداری

از آنجاکه حوزه تحقیقی ما در این پژوهش، ادبیات پایداری است، نمادهای زیر به‌طور خاص، مهم‌ترین انواع در ادب پایداری معرفی شده‌اند:

#### ۴.۲.۱.۱. اتباعی

گروهی از نمادهای به‌کارگرفته‌شده در اشعار پایداری، نمادهایی هستند که پدیدآورنده اثر به تبع از شاعران پیشین استفاده کرده است. این گروه از نمادها، نمادهایی هستند که برای مخاطب حتی عام شناخته‌شده و معمول هستند و این شناخته‌شدگی گاه به حدی است که مخاطب وجود نماد در شعر را به صورت خاص احساس نمی‌کند:

شب رفته و صبح پرسرور آمده است  
از برج سپیده فوج نور آمده است

شب، صبح، لاله و نمادهایی از این دست در ادبیات کهن ما نیز گاه با مفهومی نزدیک به پایداری وجود داشته‌اند؛ به طوری که برای مثال طبق تحقیق یکی از پژوهشگران «شب در شاهنامه فردوسی، مفهوم نمادین ویژه، از جمله نماد تورانیان و قوای اهریمنی دارد. این نماد در شاهنامه ۷۲۸ بار تکرار شده است» (قبادی، ۱۳۸۸:

حیث است که استعاره بر پایه تخیل است اما نماد علاوه بر دارا بودن تخیل می‌تواند در عالم امکان نیز به‌واقع وجود داشته و اتفاق بیفتد؛ به عبارت دیگر نماد هم مخیل و هم واقعی است. (ر.ک قبادی، ۱۳۸۸: ۳۷-۶۳). همچنین «همه آثار نمادین را نمی‌توان با یک شیوه کلیشه‌ای دریافت؛ زیرا نماد با توجه به موقعیت هنرمند شکلی تازه به خود می‌پذیرد» (قبادی، ۱۳۸۸: ۵۰).

نمادپردازی و نمادگرایی روشی است تا آثار بتوانند افکار و اندیشه‌های خود را به شیوه موجزتر و درعین حال عمیق‌تر بیان کنند. «در نمادگرایی معمولاً به‌جای پرداختن به ظواهر و تجلیات بیرونی پدیده‌ها، به مطرح کردن مفاهیم پر ژرفا، نکات لطیف و درعین حال بنیادی، بازتاب لایه‌های نهان روان آدمی و گزارش احساسات و عواطف فراگیر جمعی انسان می‌پردازد» (خادمی کولایی، ۱۳۸۶: ۲۳۱). نمادها از جمله مواردی هستند که از قابلیت معناپذیری بالایی برخوردارند و انعطاف لازم را برای پذیرش مفاهیم و تفاسیر متنوع دارند و شاید به همین دلیل قابلیت تفسیر بالایی دارند. (ر.ک فتاحی، ۱۳۹۳)

#### ۴.۲.۲. شعر پایداری معاصر و نمادگرایی

در مورد پیشینه ادبیات پایداری نظریات مختلفی از سوی محققان ارائه شده است که اختلاف نظر در باب این موضوع همچنان ادامه دارد؛ به‌طورمثال، برخی از پژوهشگران، عاشورا را آغاز ادب پایداری معرفی کرده‌اند؛ چنانکه در پژوهشی چنین آمده است که «نگارنده در مدت بیش از پانزده سال پژوهش و تحقیق در زمینه بررسی اشعاری که در مدح و رثای سیدالشهداء سروده شده به این باور رسیده که تمامی شعرا که در مدح و رثای سیدالشهداء سروده‌هایی دارند به این نکته اذعان دارند که عاشورا منشأ ادب پایداری بوده...» (حجازی، ۱۳۸۴: ۹۹) و برخی هم، سرایش شاهنامه و دیگر آثار برتر حماسی ایران را شروع شعر پایداری می‌دانند؛ در یکی از پژوهش‌ها آمده است که «تردیدی باقی نمی‌ماند که در بیش از هزار سال تاریخ ادبیات فارسی شاهنامه فردوسی نخستین اثر جدی در زمینه ادب پایداری به شمار می‌آید» (هاشمیان و چهرقانی بزچلویی، ۱۳۸۹: ۶۴۳). اما آنچه در این پژوهش‌ها به عنوان «شعر پایداری معاصر» در نظر گرفته شده است، اشعار پایداری دوران منتهی به انقلاب اسلامی تا زمان کنونی است که شامل

(۴۲۰) و به عبارتی، سابقه این نمادها به قرن‌ها پیش برمی‌گردد و در آثار مختلف کهن و معاصر شناخته شده‌اند.

#### ۴.۲.۱.۲.۴. خلاصانه و تکنیکی

در گروهی از اشعار، شاعر پایداری، تلاش دارد از واژه و ترکیباتی که پیش از این، نماد شناخته نمی‌شده‌اند نمادسازی کند. چنان‌که پیش‌تر اشاره شد، از دید محققان، استفاده مکرر از یک ترکیب یا واژه در معنایی واحد در یک متن می‌تواند سبب ایجاد نماد شود:

...بیا به آفتابی نهج البلاغه برگردیم /

چرا نهج البلاغه را جدی نمی‌گیریم؟! / مولا ویلا نداشت /

دیشب مادرم با چای و کشمش سر کرد / او قلبش برای انقلاب می‌تپد /

اما وسعش نمی‌رسد یک نوار قلب بگیرد

او نمی‌داند کادیلاک چه جانوری ست / و داخل هواپیما چه شکلی ست

اما خوب می‌داند / که شمشیر امام حسین<sup>(ع)</sup> از طلا نبوده است... (قزوه، ۱۳۶۹: ۵۴)

از بافت کلام می‌توان دریافت در این شعر، نهج البلاغه نمادی از الگوها و آموزه‌های دینی است. ویلا، کادیلاک، هواپیما و طلا نمادهایی از زندگی بی‌دغدغه و بی‌آرمان امروزی و تجمل‌گرایی هستند که در برابر شبه‌نمادی چون چای و کشمش (نماد ساده‌زیستی) قرار می‌گیرند. این نمادها -یا شبه‌نمادها) در ادبیات چندان سابقه ندارد و به نظر می‌رسد بیش از هر چیز، تفکر خاص شاعر در مورد زندگی امروزی و آرمان‌هایش سبب ایجاد نمادهای جدید در شعر شده است.

#### ۴.۳.۱.۲.۴. تغییر و تحول معنایی یافته

گروهی از نمادها در شعر پایداری معاصر، نمادهایی هستند که پیش از این در ادبیات وجود داشته‌اند، اما شاعر پایداری از آنها معنایی گسترده‌تر یا جدید اراده کرده است. چنین نمادهایی مرز میان نمادهای اتباعی و نمادهای خلاقانه هستند و از این حیث نوآورانه و قابل توجه می‌باشند که مفهوم دفاع و مقاومت به مفاهیم ادبی گذشته اضافه شده، به نمادهای کهن، رنگ و بویی متفاوت بخشیده‌اند: چندی ست می‌خواهم از دلم بگریزم / از بس که

سنگوار نشسته است /

باید زبان اعتراف گشود / پرنده نخواهد مرد...

در این شعر، پرنده و رای تمام مفاهیم و معانی خود که به‌طور کلی معنای رهایی و صلح دارد و در ادبیات جهان نماد فرشتگان می‌باشد (ر.ک فرهنگ شوالیه. به نقل از صرفی، ۱۳۸۶: ۵۵)، نمادی از شهید و حتی آرمان‌های پایداری هم هست. همچنین در دو قسمت شعری زیر از عرفان‌پور:

شب موسم پرواز شما تا عشق ست

پیوند عمیق روحتان تا عشق ست... (عرفان‌پور،

۱۳۸۵: ۵۳)

و

شب بود و حضور نور در قالیچه

لحظه لحظه بلندتر... قالیچه

نگاه صدای جیغ خمپاره و تو

دستان تو نقش بست بر قالیچه (عرفان‌پور، ۱۳۸۵: ۳۹)

به نظر می‌رسد شب معنایی متفاوت یا گسترده‌تر یافته و

شاعر از این نماد، معانی مرتبط با معنویت و خلوص و مراقبه را اراده کرده است.

#### ۴.۳.۴. انواع کارکردها

در مورد نمادها در ادبیات پایداری ایران، غیر از موضوع «کاربردها»، بحث انواع کارکردهای نماد اهمیت دارد؛ اینکه شاعر پایداری، نماد را با چه اهدافی در شعر خود بکار می‌گیرد. کارکردهای نماد دقیقاً با شاخصه‌های نماد در ارتباط هستند بدین معنا که نماد، ویژگی‌هایی ویژه دارد که شاعر پایداری را مجاب می‌کند در مسیر مقاومت سیاسی خویش از این عنصر استفاده نموده، نمادگرا باشد. از مهم‌ترین کارکردهای نماد در شعر پایداری به توان به این موارد اشاره کرد: کارکرد کتمان‌گری، زیبایی‌شناسانه، محتواسازانه و ظرفیت‌سازانه:

#### ۴.۳.۱. مخفی‌سازی و کتمان‌گری سیاسی

از مهم‌ترین کارکردهای نماد، خصوصاً در زمان اختناق و عدم آزادی بیان شاعر، مخفی‌سازی و کتمان‌گری است؛ بدین صورت که روشنگری شاعر در پوشش نمادهایی ارائه می‌شود که در عین بیان عمیق‌ترین مفاهیم خصوصاً در بیان اوضاع نابسامان سیاسی در جهت روشنگری و

و زیباترین اشعار پایداری همچنان به عنوان شاعر انقلابی شناخته نمی‌شوند و این گروه از اشعارشان (اشعار پایداری‌شان) چندان مورد توجه محققان حوزه پایداری قرار نگرفته است. بیان یأس آلود و در البته امیدبخشانه فروغ (و شاملو) در مورد اوضاع نابسامان دوران خویش که سرشار از نمادهای بیدارگر و روشنگر و کنایه‌های تلخ است در مواردی یادآور اشعار انقلابی شاعران ظلم‌ستیز است: ... و مردم محله کشتارگاه/ که خاک باغچه‌هاشان هم‌خونی ست/

و آب حوض‌هاشان هم‌خونی ست / و تخت  
کفش‌هاشان هم‌خونی ست /  
چرا کاری نمی‌کنند / چرا کاری نمی‌کنند / چقدر آفتاب  
زمستان تنبل ست /  
... کسی می‌آید / کسی می‌آید / ... کسی که آمدنش را /  
نمی‌شود گرفت /

و دستبند زد و به زندان انداخت (فرخزاد، ۱۳۷۱: ۴۶۰-۴۶۱)

«باد ما را با خود خواهد برد... / گوش کن / وزش ظلمت  
را می‌شنوی؟ / من غریبانه به این خوشبختی می‌نگرم / من  
به نومییدی خود معنادم» (فرخزاد، ۱۳۷۱: ۳۰۷).

#### ۴.۳.۲. زیبایی‌شناسانه

در این نوع از کارکرد، شاعر سعی در توجه به وجه ادبی (و نه لزوماً سیاسی) نماد دارد و با گرد هم آوردن چندین نماد در یک بافت شعری، تلاش می‌کند از طریق نمادپردازی بر ادبیت متن و زیبایی صوری کلام بیفزاید؛ به عبارت دیگر در چنین کارکردی، غالباً چند نماد در جهت افزایش زیبایی صوری شعر در کنار هم قرار می‌گیرند:

شکافت سینه شب را سپیده وز دم تیغ  
گشود روزنه مهر را به صبح ظفر  
شب سیاه پر افشاند از فراز سپهر  
به چاه مغرب شد آفتاب شهریور  
و

ما سوی دیار نور ره می‌جوییم  
سردیم و ز لاله‌ها سخن می‌گوییم  
امروز اگر سرخ بیفتیم به خاک  
فردا به زمانه سبزتر می‌روئیم

بیدارگری، توجه طرف مقابل را برنمی‌انگیزاند و بدین سبب اثر پایداری و پدیدآورنده اثر از بسیاری اتهام‌های سیاسی در امان می‌ماند.

با توجه به این مباحث، بیشترین نمونه‌های نمادها با کارکرد کتمان‌گری در ایران را می‌توان در ادبیات پایداری پیش از انقلاب مشاهده کرد. در اشعار پایداری پیش از انقلاب، بعضی نمادها به صورت قابل توجه و برجسته‌ای ظهور و بروز دارند که نماد شب، زمستان در توصیف اوضاع نابسامان (در جهت روشننگری سیاسی)، و نمادهای صبح و سحر و آفتاب در توصیف آینده انقلاب و دوران پس از اختناق (در جهت امیدبخشی به نتیجه دادن و به ثمر رسیدن تلاش‌های ظلم‌ستیزانه) از این جمله‌اند. اخوان ثالث در بیان اوضاع خفقان‌بار دوران خود به‌ویژه در شعر «زمستان» که از اشعار متأثر از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ است، از انواع نمادها استفاده کرده، مخاطبان خاص خود را نسبت به بی‌عدالتی‌ها، بی‌مهری‌ها و شرایط نابسامان سیاسی آگاه‌تر ساخته است، با بیانی نسبتاً ملامتگرانه سعی در بیدارسازی و به تکاپو اندازی آنها برای تغییر اوضاع دارد: ... نگه جز پیش پا را دید نتواند / که ره تاریک و لغزان  
ست /

و گر دست محبت سوی کس بازی / به‌اکراه آورد دست  
از بغل بیرون /  
که سرما سخت سوزان است / ... سلامت را نمی‌خواهند  
پاسخ گفت /

... غبار آورده مهر و ماه / **زمستان** است (حقوقی، ۱۳۷۵: ۹۷-۹۹)

شعر زمستان، بیانگر عمیق‌ترین مفاهیم در توصیف شرایط موجود است که احساس و عقیده سیاسی شاعر در حجابی از کلمات نمادین به نمایش گذاشته است.

گفتنی است، عناوین شعری بسیاری از شاعران پیش از انقلاب، عناوینی نمادین هستند که به‌تنهایی می‌توانند شرایط نابسامان دوران اختناق پهلوی را به تصویر کشند و درعین حال در دوران خود، شاعر را از انواع بازخواست‌های سیاسی مصون داشته است (در مورد این گروه از عناوین ر.ک بخیت، ۱۳۹۲)

کتمان‌گری دسته‌ای از نمادها به حدی است که بعضی از شاعران پیش از انقلاب علی‌رغم ارائه عمیق‌ترین

دارد این دار و منا معراج‌ها (اسرافیلی، ۱۳۶۴: ۳۴) حلاج در شعر، نماد انسان وارسته و از خودگذشته در راه حقیقت است.

و  
چه بهاری است خدا را که در این دشت ملال  
لاله‌ها آینه خون سیاوشانند  
آن فروربخته گل‌های پریشان در باد  
کز می جام شهادت همه مدهوشانند (شفیعی کدکنی، ۱۳۵۹)

#### ۴.۳.۴. ظرفیت‌سازی

نماد در کنار تمام قابلیت‌های خود، این قابلیت را دارد که در شرایط گوناگون ادامه حیات دهد و در مواردی، معنایی فراتر از آنچه تا پیش از این ارائه می‌کرده است ارائه نماید. نماد، قابلیت به تصویر کشیدن فلسفی‌ترین و مدرن‌ترین دیدگاه‌ها را دارد. دایره نماد این امکان را دارد که با ورود مفاهیم جدید از طریق ورود نمادهای جدید گستره بیشتر یافته یا با افزوده شدن معنای عمیق‌تر به نمادهای پیشین، معانی بیشتری القا نماید.

گروهی از شاعران که غالباً دیدی فلسفی یا معترضانانه نیست به مسائل انقلاب و دفاع مقدس دارند. در بافت شعر از نمادهایی نسبتاً شناخته‌شده استفاده می‌کنند؛ اما چنین کلماتی در این اشعاری، معنایی گسترده‌تر و عمیق‌تر دارد به نحوی که می‌تواند دید معترضانانه یا فلسفی شاعر را به تصویر بگذارد:

کاشکی دوباره بود گردنی و چفیه‌ای  
دور شانه و کمر قطاری از فشنگ بود  
... باز ساحل ست و روزهای سرد و ساکتش  
کاشکی دوباره روزهای گرم جنگ بود  
در مثال فوق، به نظر می‌رسد شاعر به ساحل که نماد آرامش است، معنایی عمیق‌تر بخشیده است، به طوری که در این شعر ساحل نمادی است از بی‌دغدغه بودن، و حتی دوری از آرمان‌ها؛ به عبارت دیگر در مورد نماد ساحل ظرفیت‌سازی (اضافه شدن به ظرفیت) شده است.  
و همه دستمال‌ها را درمی‌آوریم و خون پیشانی را پاک می‌کنیم /

و در باغچه، شقایق می‌روید / و کنار آن، سپیدار /

در این دو شعر چنانکه مشاهده می‌شود شبکه‌ای از نمادها به بیان بهتر مفهوم پایداری یاری رسانده‌اند. در شعر اول به واسطه همین شبکه نماد، در ذهن مخاطب صحنه‌ای حماسی از پیروزی بر ظلم و استبداد شکل می‌گیرد، و در شعر دوم مجموعه نمادها، فضایی عارفانه و معنوی و آرامش‌بخش از پایداری ارائه می‌کنند. بنابراین چنین کارکردی می‌تواند در بالا بردن سطح صوری کلام و ایجاد پس‌زمینه ذهنی از پایداری نقش داشته باشد. در چنین کارکردی رابطه نمادها با یکدیگر در یک بافت واحد، غالباً رابطه تناسب، ترادف یا تضاد است.

#### ۴.۳.۳. محتواسازانه و فضا سازانه

این نوع کارکرد نماد، به نحوی است که شاعر با استفاده از نمادهایی خاص در بطن شعر سعی دارد رنگی متفاوت از بافت کلام ساطع شود؛ به عبارت دیگر، استفاده از نمادهایی از یک رده محتوایی، سبب ایجاد نوعی فضا و محتوای خاص در کلام می‌شود؛ نام «محتواسازانه و فضا سازانه» از این حیث برای این کارکرد انتخاب شده است که شاعر سعی دارد با توجه به دید خود نسبت به آرمان‌هایش، در شعر فضا یا محتوایی خاص را برجسته سازد تا از این طریق دید خود نسبت به پایداری و امور مرتبط با آن را نیز به تصویر بکشاند؛ چنانکه استفاده از نمادهای حماسی در یک بافت شعری، رنگی حماسی به شعر می‌بخشد که نشان از این دارد که شاعر پایداری را صحنه حماسه و قهرمانی قلمداد کرده است و همین گونه‌اند نمادهای دینی و عاشورایی و نمادهای عرفانی. در چنین کارکردی سعی شاعر بیش از هر چیز بر ارائه محتوایی والاتر و مناسب‌تر در مورد پایداری و مقاومت است بنابراین فنون ادبی خاصی در شعر وجود ندارد و معنای شعر تنها با سهولت دریافت می‌گردد. تنها رابطه نمادها در این اشعار رابطه محتوایی است؛ برای مثال نمادهای حماسی تنها از حیث حماسی بودن (و نه تضاد و ترادف و...) با یکدیگر ارتباط دارند:

دلیم وقف شما ای می‌پرستان  
سرم مست شما ای باده‌نوشان (قزوه، ۱۳۶۹: ۱۲)  
باده‌نوش و می‌پرست نماد مجاهد و شهید راه حق است  
که به عرفان محض رسیده است.  
دیده این وادی بسی حلاج‌ها

را که دغدغه ارائه والاترین و بیشترین مفاهیم در مورد آرمان‌های انقلابی و اهداف مقاومت دارد به خود جذب می‌کند. اشعاری که از نمادها بهره بیشتری برده‌اند نسبت به اشعار مشابه و هم‌مضمون خود که بدون نماد هستند، معانی بیشتر و عمیق‌تری القا می‌کنند و فضای شعری مناسب‌تری دارند.

#### ۴.۴.۲. کارکرد بیرونی

نمادها در شعر می‌توانند به‌سان عناصری اجتماعی سیاسی عمل کرده از این حیث خارج از بحث ویژگی‌های ذاتی، نقش‌های مختلف و متنوعی را ایفا کنند؛ این گروه از ویژگی‌های کارکردی عبارت‌اند از:

- **اجتماعی:** نماد در صورت انتخاب شدن از عناصر اجتماعی و محیط پیرامونی مردم (از طبیعت، محیط اجتماعی، دین و...) می‌تواند در بیدارسازی هویت جمعی و به تفکر واداشتن مخاطب در مورد رفتاری نه‌چندان بهنجار خود نقش داشته و در اقناع مخاطب در مورد مسائل پایداری هم سهیم باشد. شعر زیر با استفاده از همین نمادها که برگرفته از عناصر اجتماعی است، مخاطب خود را در مورد رفتارهایی که خلاف آرمان‌های پایداری نیز هست هشدار داده است:

همراه مرغ مهاجر پیغامی از گرمسیر است  
می‌گوید: این‌جا نمائید این خاکدان زمهریر است  
می‌گوید: این‌جا نمائید، این‌جا که مردان دروغ‌اند  
این‌جا که سرهای خالی روی شکم‌های سیر است  
می‌گوید: این‌جا نمائید اما کجا می‌توان رفت؟  
وقتی که ایمان مردم در بند نان و پنیر است... (کازمی، ۱۳۷۸: ۷۰)

- **سیاسی:** چنانکه پیش‌ازین اشاره شد، از طریق نماد می‌توان افکار سیاسی و حتی اپوزیسیونی را با قدرت بیشتر ارائه کرد و در عین حال از اتهام مخالفت با نظام استبدادی حاکم در امان ماند؛ از این حیث شعر سیاسی می‌تواند به واسطه نمادهای خود به صورت شعری با وجه ادبی و ابهام بالا جلوه کرده، در پیشبرد اهداف پایداری شاعر مؤثر باشد.

- **فرهنگی:** نمادها می‌توانند با پیوند زدن ایده‌ها، عقاید و حتی دوره‌های تاریخی مختلف، تقویت‌کننده آرمان‌های پایداری معاصر خود و احیاکننده باورهای پایداری کهن باشند؛ چنانکه استفاده از نمادهای دینی عاشورایی در شعر

کرکس‌ها یک لحظه چهره آفتاب را می‌پوشانند / همه سر برمی‌آوریم /

و تاب انبوه خورشیدهای نگاه / بال کرکس‌ها را می‌سوزانند / و دوباره آفتاب می‌شود /

و شهر هزار خورشید لبخند می‌زند / وقتی لاشخورها / از دورترین غار ترس در آسمان پیدا می‌شوند /

...شهر بی‌اعتنا به لاشخوران و غازان دامن خود را می‌تکاند

در شعر فوق نیز نمادهای مختلف با معانی غالباً گسترده‌شده به کار رفته‌اند؛ چنان‌که «کرکس، نماد مرده‌خواری و بی‌رحمی» (قبادی، ۱۳۸۸، ۴۲۲). می‌تواند معانی فراتری را در مورد جنگ و آرمان‌های پایداری ارائه نماید.

#### ۴.۴.۴. شاخصه‌ها و ویژگی‌های کارکردی

در واکاوی دلایل رواج نمادها برهه‌های پایداری دوره معاصر، شناخت دلایل استفاده از نمادها در ادبیات پایداری اهمیت دارد. به‌طورکلی با توجه به مباحث ارائه‌شده در قسمت قبل، نمادها از سه دسته ویژگی کارکردی اصلی برخوردار هستند: ویژگی کارکردی ذاتی، ویژگی کارکردی بیرونی، چند کارکردی بودن.

#### ۴.۴.۱. کارکردهای درونی (ذاتی)

این گروه از ویژگی‌های کارکردی، ویژگی‌هایی هستند که نماد، آنها را در هر شرایطی، فارغ از موضوع شعر و هدف شاعر داراست. مثال‌های این گروه از ویژگی‌ها پیش‌ازین ارائه گردیده، در این جایگاه در جهت ایجاز در کلام به ذکر مثال‌های بیشتر پرداخته نشده است:

- **کارکرد صوری / سطحی:** نماد در پربار کردن سطح صوری کلام و افزایش ادبیت متن نقش قابل توجه دارد؛ به صورتی که شاعر می‌تواند با به‌کارگیری نماد، بر کیفیت متن و زیبایی کلام بیفزاید. نمادها سبب ایجاز کلام شده، به واسطه رمزگونی، موجبات بالا رفتن جذابیت متن را فراهم می‌کنند.

- **کارکرد محتوایی / عمقی:** نمادها به سبب گنجانده‌شدن بار معنایی فراوان در حجم کم (معنای گسترده در یک کلمه یا ترکیب کوتاه) توانایی القای مفاهیم عمیق و گسترده را دارند و از این حیث کاربرد محتوایی دارند و شاعر پایداری

پایداری سبب تقویت دوجانبه باورها و آرمان‌های پایداری معاصر و تاریخی می‌شود و از این حیث هم در نگاه شاعر و هم در نگاه مخاطب از جداییت بالایی برخوردار است:

تیغه تاریخ رو در روی ما  
پنجه چنگیز در گیسوی ما ...  
...هیچ قومی مثل ما گرد شهید  
در سماع خون نیامد با یزید  
خولی تاریخ در صد مرحله  
رد شد از قنذاق‌مان با حرمله  
قوم در قتلگاه روزگار  
می‌شناسد شمرهای بیشمار  
هیچ قومی زخم را زیبا نکرد  
تیغ را مانند ما معنا نکرد (احمد عزیزی)

و  
به‌مختار گفتم چاره‌ای نمانده / بیداز دل سریال بیرون زد /  
با اسب، با شمشیر، با قایق‌های تندرو و با شعر / که  
جهان همین کوفه است /  
و عاشقان علی<sup>(ع)</sup> امشب / بر پشت بام‌های زمین آتش  
روشن کرده‌اند... (قزوه، ۱۳۶۹: ۵۳)

در این دو شعر، انطباق اسطوره‌های پایداری با شخصیت‌های امروزی در قالب نماد صورت گرفته و از این حیث مفاهیم عمیقی را ارائه نموده است. استفاده از نمادهای تاریخی (مثل نمادهای جنگ مغول - چنگیز و مانند آنها) نیز در شعر پایداری تقویت‌کننده حافظه تاریخی مخاطب است و از این گروه هستند نمادهایی که از برگرفته، برآمده از تاریخ سیاسی ملل و پیونددهنده (انطباق‌دهنده) شعری فرهنگ‌ها هستند. ایلچیان / شمشیرهای خون چکان را صیقل می‌دهند / و یاسای چنگیزی را تکرار می‌کنند / در پستوی تاریک، دختران / مهتاب رخساره‌هایشان را در خسوفی تاریک انکار می‌کنند / بر دروازه‌های خونین شهر / ایلچیان سربداران را بردار می‌کنند... (ترنج، ۱۳۸۳: ۳۶)

۴.۳. چند کارکردی بودن (کارکرد هم‌زمانی) نمادها می‌توانند در یک شعر و حتی بیت و مصرع، هم‌زمان

چند کارکرد از مواردی که پیش‌ازاین به آنها اشاره شد داشته باشند؛ برای مثال می‌تواند هم‌زمان کارکرد زیبایی‌شناسانه و کتمان‌گرایانه داشته باشد، مانند شعر زیر که از اشعار سیاسی پیش از انقلاب شفیعی کدکنی است (زمستان نماد استبداد، باغ و بهار نماد آزادی):

دست خشک زمستان ازین باغ  
رنگ‌ها را بدان سان ربوده است  
کز شگفتی تو گویی در اینجا  
هیچ باغ و بهاری نبوده است (شفیعی کدکنی، به نقل از صحرائی و گلشنی، ۱۳۸۸: ۸۰)

پیش‌ازاین به چهار دوره شعر پایداری معاصر اشاره شد، آنچه از بررسی این گروه از اشعار به دست می‌آید این است که در هر یک از چهار دوره شعری مذکور (پیش از انقلاب، سال‌های حوالی پیروزی انقلاب، سال‌های حوالی دوران دفاع مقدس، سال‌های بعد از جنگ)، یکی از کارکردهای چهارگانه نماد پررنگ‌تر می‌نماید که می‌تواند هدف اصلی شاعر پایداری از نمادگرایی در آن مقطع زمانی باشد. در دوران اختناق، کارکرد کتمان‌گری از دلایل اصلی شاعر برای نمادگرایی است به طوری که در این دوره، از اشعار نمادین نمی‌توان سطح صوری و حتی محتوایی ویژه‌ای مشاهده کرد؛ به عبارت دیگر در این اشعار، سطح صوری و محتوایی اشعار نمادین سیاسی تقریباً برابر اشعار غیر نمادین مشابه خود است؛ چنانکه شعر «سلامت را نمی‌خواهند پاسخ گفت» یا «زمستان» اخوان ثالث که از سکوت تأمل‌برانگیز مردم در برابر ظلم انتقاد دارد، تقریباً محتوایی مساوی محتوای شعر زیر که به صراحت انتقاد کرده است دارد:

بگو! برای چه خاموشی؟ / بگو جوان بودند / جوانه‌های برومند جنگل /  
بگو! برای چه می‌ترسی... (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۶: ۲۹۸)

اما وجه نمادین شعر اخوان، هدف شاعر را در پوششی ادبی قرار داده است که نشان از اختناق دوران شاعر و تلاش وی برای کتمان‌گری هدف خویش دارد.

در بحبوحه حرکت‌ها / جنبش‌های پایداری در ایران که (این حرکت‌ها و جنبش‌ها) شامل دو دوره انقلاب و دفاع مقدس می‌باشد، وجه محتوا سازانه نماد که ترسیم فضای

پایداری و دیدگاه شاعر نسبت به امور در جریان است، در اولویت قرار می‌گیرند تا از این راه مفاهیم عمیق‌تر و فضا سازی مناسب‌تری در مورد آرمان‌های پایداری و اهداف مقاومت به مخاطب ارائه گردد. در چنین اشعاری سطح صوری کلام غالباً در درجه دوم اهمیت هستند:

ما معنی شهادت را فهمیدیم / حلاج‌ها را، بر دار خویش  
رقص کنان دیدیم /

در فجر خون خلق / ما آفتاب را باور کردیم / ما انقلاب  
را باور کردیم /

و شعرهای مردم را نیز / که فارغ از فنون بلاغت /  
خارج ز قید قافیه و وزن / در ذهن داغ پیر و جوان،  
جاری بود /

دیگر کسی از ما به سنگر ادبیات / ایهام و استعاره  
نمی‌خواست /

عشق از مدار حرف، برون می‌رفت / شعر از حفاظ سربی  
خود / عریان می‌شد /

... و آن بار، آن یگانه‌ترین بار / از قرنهای سوخته می‌آمد /  
از جاده‌های سرخ تشیع / اوراق سبز تذکرة الاولیا /  
از خواب سربداران می‌آمد /

وز متن شعر خواهر خوبم فروغ (صالحی، ۱۳۷۵: ۴۳)

چنانکه مشاهده می‌شود، در شعر فوق شاعر به صراحت از ساده شدن شعر در اوج انقلاب سخن به میان آورده است؛ کلمات نمادینی نیز که در مسیر کلام استفاده شده است - کلمه‌هایی چون سربداران که نماد ظلم‌ستیزی و مقاومت هستند - بیش از هر چیز در خدمت محتوای شعر و نه زیباسازی آن است.

با گذشت مدت کوتاهی از دوره اصلی جنبش پایداری وجه ادبی و زیبایی‌شناسی کلام مورد توجه واقع می‌شوند. در اشعار این دوره غالباً با اشعاری مواجه هستیم که دارای مجموعه‌ای از نمادها که با یکدیگر ارتباط ادبی پیدا کرده هستند، بنابراین دو کاربرد صوری و محتوایی نماد در اشعار چنین دورانی مدّ نظر هستند:

ما گرد مداری از خطر می‌گردیم

تا صبح به دنبال سحر می‌گردیم

سوگند به لاله‌ها، که همچون خورشید

زرد آمده‌ایم و سرخ بر می‌گردیم ... (هادی فردوسی)

دور شدن از زمان جنبش پایداری زمینه مناسب برای تفکر در مورد دوران مقاومت را فراهم می‌کند. در چنین زمانی بعضی شاعران با دید و تفکر فلسفی به جنگ یا انقلاب نگاه کرده به وجه محتوایی و فراتر از آن، وجه ظرفیت‌سازانه نماد توجه دارند.

ویژگی کارکرد هم‌زمانی (چندکارکردی بودن) نماد در مورد شعر تمام دوره‌های چهارگانه مذکور صادق است، بنابراین در هریک از دوره‌های مذکور علی‌رغم پرتنگ بودن یکی از وجه‌های کارکردی نسبت به کارکردهای دیگر نمی‌توان وجود اشعار نمادینی را انکار کرد که پدیدآورندگانشان هدف متفاوتی از نمادگرایی داشته‌اند.

## ۵. نتیجه‌گیری

از آنچه در این پژوهش ارائه گردید، می‌توان چنین نتیجه گرفت نماد در شعر پایداری از نظر کاربرد شامل حداقل دو دسته اصلی اتباعی و خلاقانه است که در نوع اتباعی، برخلاف نوع خلاقانه شاعر به استفاده از نمادهای شناخته‌شده روی می‌آورد.

نماد در شعر پایداری معاصر کارکردهای گوناگون داشته که در هر برهه زمانی یکی از این کارکردها هدف اصلی شاعر از نمادگرایی بوده است؛ به عبارت دیگر، کارکردهایی چون کارکرد کنمان‌گری، زیبایی‌شناسانه، محتواسازانه و ظرفیت‌سازانه از اصلی‌ترین علل نمادگرایی در این نوع شعری بوده است. با توجه به این کارکردها می‌توان به سه شاخصه اصلی کارکردی نماد-درونی، برونی و هم‌زمانی - پی برد. به‌طور کلی کارکردهای متنوع نماد در هر برهه سیاسی، شاعر پایداری را مجاب کرده است تا به این عنصر ادبی خاص روی آورد و از این طریق علاوه بر بالا بردن سطح صوری و محتوایی شعر، در رسیدن به اهداف پایداری خویش کامیاب‌تر باشد. با توجه به همین انگیزه سیاسی، می‌توان نماد و نمادگرایی را در کنار تمام جنبه‌های ادبی خود سلاحی کاربردی در مسیر مقاومت قلمداد کرد. همچنین به‌طور کلی به نظر می‌رسد کاربردها، کارکردها و ویژگی‌های منحصر به فرد نماد، مسبب رواج نمادگرایی در شعر پایداری هر چهار دوره اصلی هستند؛ به‌طوری‌که می‌توان نماد را از اصلی‌ترین عناصر این نوع شعری قلمداد کرد که بر کیفیت اشعار افزوده و موجبات جذب شاعران از طیف‌های مختلف فکری به نماد شده است.

## فهرست منابع

- آقانوری، نعیمه؛ مدنی، مدنی (۱۳۹۳)، نمادپردازی نور و ظلمت در شعر پایاری معاصر، *نامه پایاری، کنگره کرمان*.
- آقانوری، نعیمه (۱۳۹۳)، نقد و تحلیل پژوهش‌های چاپی ادبیات پایاری در ایران تا پایان سال ۱۳۹۰، *پایان‌نامه کارشناسی/ارشد به‌راهنمایی دکتر غلامحسین زاده، دانشگاه تربیت مدرس.*
- اسرافیلی، حسین (۱۳۶۴)، *تولد در میدان، انتشارات حوزه هنری.*
- بخشوده، حبیب‌الله (۱۳۸۴)، *نمادگرایی در حوزه شعر سپید مقاومت، کیهان فرهنگی، ش ۲۳۳، ۷۰-۷۳.*
- بخیت، فاطمه (۱۳۹۲)، *بررسی تطبیقی دلالت «عنوان» در شعر شش شاعر فارسی و عربی معاصر (نیما، شاملو، شفیعی-کدکنی، سیاب، مقالچ و درویش)، رساله دکتری، دانشگاه تربیت مدرس.*
- ترابی کرک‌تپه، زینب (۱۳۸۰)، *بررسی نماد و نمادگرایی در ادبیات داستانی معاصر ایران، استاد راهنما: اسماعیل تاج‌بخش، پایان‌نامه کارشناسی/ارشد، دانشگاه علامه طباطبایی تهران.*
- ترنج، تیمور (۱۳۸۳)، *اوقات دریا همیشه آبی نیست، مجموعه شعر، نشر قو.*
- جمشیدیان، همایون (۱۳۷۸)، *بررسی و تحلیل واقع‌گرایی و نمادگرایی در ادبیات منظوم دفاع مقدس، استاد راهنما: دکتر حسینعلی قبادی، پایان‌نامه کارشناسی/ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.*
- حجازی، علیرضا (۱۳۸۴)، *عاشورا، منشا ادب پایاری، نامه پایاری، نشر بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس.*
- حقوقی، محمد (۱۳۸۶)، *شعر زمان ما: مهدی اخوان ثالث، نشر نگاه.*
- خادمی کولایی، مهدی (۱۳۸۶)، *جستاری در باب اسطوره‌ها و نمادهای نباتی، بیک نور، سال هفتم، ش ۱، صص ۳-۲۱.*
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۵۰)، *در کوچه‌باغ‌های نیشابور، نشر سخن.*
- \_\_\_\_\_ (۱۳۷۶)، *آینه‌ای برای صداها، انتشارات سخن.*
- صالحی، بهمن (۱۳۷۵)، *از ژاله آمدند، شورای هماهنگی تبلیغات اسلامی.*
- صرفی، محمدرضا (ش ۱۳۸۶)، *نماد پرندگان در مثنوی، پژوهش‌های ادبی، س ۵، ش ۱۸، صص ۵۳-۷۶.*
- صحرائی، قاسم؛ گلشنی، شهاب (۱۳۸۸)، *شور رهایی در اشعار پیش از انقلاب شفیعی کدکنی، پژوهشنامه ادب غنایی، س ۷، ش ۱۲، ۷۳-۱۰۴.*
- عرفان‌پور، میلاد (۱۳۸۵)، *از شرم برادرم، نشر صریر.*
- فتحی، زهرا (۱۳۹۳)، *بررسی و تحلیل مرگ و زندگی انسان، حیوان (گاو) و گیاه در شاهنامه و مثنوی از منظر نمادگرایی، پایان‌نامه کارشناسی/ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.*
- فرخزاد، فروغ (۱۳۷۱)، *دیوان اشعار، به مقدمه بهروز جلالی، نشر مروارید.*
- قبادی، حسینعلی (۱۳۸۸)، *آیین آینه (سیر تحول نمادپردازی...)*، انتشارات دانشگاه تربیت مدرس، چ ۲.
- قزوه، علیرضا (۱۳۶۹)، *از نخلستان تا خیابان، نشر همراه.*
- کاظمی، محمدکاظم (۱۳۷۸)، *گزیده ادبیات معاصر، ش ۴۹، انتشارات نیستان.*
- نصرتی، معصومه (۱۳۸۸)، *بررسی نمادها در شعر کودک و نوجوان دفاع مقدس، در دو دهه (۶۰-۷۰)، به راهنمایی محبوبه مباشری، پایان‌نامه کارشناسی/ارشد، دانشگاه الزهرا.*
- هاشمیان، لیلا؛ چهرقانی بزجلویی، رضا (۱۳۸۹)، *نگاهی بر ادبیات پایاری و پیشینه آن در ایران، نامه پایاری.*